

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут педагогіки і психології
Кафедра дошкільної і початкової освіти

Школенко Ірина Олександрівна

**МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ НАВЧАННЯ КУЛЬТУРИ МОВИ І
МОВЛЕННЯ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ**

Спеціальність: 013 Початкова освіта
Галузь знань: 01 Освіта / Педагогіка

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеню магістра

Науковий керівник

_____ Н. М. Павлущенко,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри дошкільної і
початкової освіти

« ____ » _____ 2021 року

Виконавець

_____ І. О. Школенко

« ____ » _____ 2021 року

Суми – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМА КУЛЬТУРИ МОВИ І МОВЛЕННЯ В СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ.....	6
1.1. Поняття культури мови і мовлення учнів початкових класів	6
1.2. Особливості організації культури мови і мовлення учнів початкових класів	13
Висновки до розділу 1.....	23
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ НАВЧАННЯ КУЛЬТУРИ МОВИ І МОВЛЕННЯ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ	24
2.1. Стан сформованості культури мови і мовлення учнів початкових класів	24
2.2. Методи і прийоми формування культури мови і мовлення учнів початкових класів	29
2.3 Система вправ з продуктивного формування культури мови і мовлення учнів початкових класів	39
Висновки до розділу 2.....	45
ВИСНОВКИ	46
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	48
ДОДАТКИ	52

ВСТУП

Актуальність теми. Незважаючи на утвердження статусу української мови в нашій державі, мовна культура українців залишається на низькому рівні. Це помітно як у повсякденному житті, так у громадській, політичній, освітній, науковій, економічній сферах тощо. Неабияк дану проблему прослідковуємо в засобах масової інформації.

Зміни в системі початкової освіти зумовлені пріоритетними напрямками, визначеними в Концепції навчання державної мови в школах України щодо підвищення теоретико-методичного рівня навчання української мови в початковій школі. Провідні засади Концепції Нової української школи спрямовані на розширення уявлення учнів про культуру мовлення і спілкування, оволодіння словами ввічливості, розвиток навичок етичної поведінки під час спілкування, сприяння розвитку пам'яті, активізації словника; виховування уваги до слова, поваги до людей і самих себе. У цьому контексті особливої ваги набуває мета початкової мовної освіти – формування національно свідомої, духовно багатого мовної особистості, яка володіє вміннями комунікативно доцільно використовувати мовні засоби в різних сферах і видах мовленнєвої діяльності.

Починати працювати над виробленням культури мовлення слід у дошкільному та молодшому шкільному віці шляхом ознайомлення з літературними творами українських та зарубіжних авторів, власного прикладу батьків, вихователів та вчителів, а також безперервної роботи на уроках української мови в початкових класах. Здобуті в початкових класах мовні знання стають для учнів тією основою, яка є запорукою успішного опанування всіма нормами літературної мови в середній та вищій школі, а також під час самоосвіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання культури мови і мовлення та шляхи їх формування досліджувалися багатьма мовознавцями,

зокрема: Н. Бабич, І. Білодід, О. Біляєвим, М. Вашуленком, С. Єрмоленко, Л. Мацько, Л. Паламар, М. Пентиліук, В. Русанівським, О. Семеног, Л. Скуратівським, О. Смолинською, В. Статівкою та ін. Вченими визначено питання мовної культури людини та суспільства, теорії мовної норми, психологічний та психолінгвістичний аспекти породження та особливостей усномовленнєвих висловлювань.

На комунікативну спрямованість уроків рідної мови й мовлення вказують А. Багмут, Л. Варзацька, Д. Кравчук, Т. Потоцька, Н. Гац, Т. Рамзаєва, М. Сокирко, Г. Фомічова, О. Хорошковська, О. Павлик, І. Кравцова та ін.

Окремі аспекти розвитку мовленнєвої культури школярів початкової ланки знаходимо, аналізуючи дослідження М. Микитин, Р. Миронюк, Р. Черновол-Ткаченко та ін.

Мета дослідження полягає в науковому обґрунтуванні методичних основ навчання культури мови і мовлення учнів початкових класів.

Завдання дослідження:

- Вивчити науково-методичну літературу з теми дослідження.
- Розкрити особливості організації культури мови і мовлення учнів початкових класів.
- Дослідити сучасний стан сформованості культури мови і мовлення учнів початкових класів.
- Визначити методи і прийоми формування культури мови і мовлення учнів початкових класів.
- Запропонувати систему вправ з продуктивного формування культури мови і мовлення учнів початкових класів.

Об'єктом дослідження є мовленнєва діяльність учнів початкових класів.

Предмет дослідження – методичні основи навчання культури мови і мовлення учнів початкових класів.

Матеріали та методи дослідження. Теоретичні – вивчення нормативних документів та науково-методичної літератури з теми дослідження; аналіз чинних програм і навчально-методичних джерел; емпіричні – спостереження,

педагогічний експеримент, бесіди з метою вивчення стану сформованості культури мовлення молодших школярів; статистичні – кількісно-якісний аналіз емпіричних даних, математична обробка здобутих констатувальних даних.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що визначено методичні основи навчання культури мови і мовлення учнів початкових класів; уточнено методи і прийоми формування культури мови і мовлення учнів початкових класів; удосконалено сутність поняття «культура мовлення в молодшому шкільному віці»; обґрунтовано важливість забезпечення навчання культури мовлення учнів початкових класів.

Практичне значення отриманих у ході роботи результатів дослідження полягає в тому, що матеріали та висновки можуть застосовуватися вчителями початкових класів під час практичної діяльності.

Апробація результатів та публікації. Основні положення і результати дослідження було представлено на IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Дошкільна і початкова освіта: реалії та перспективи» (квітень 2021, м. Суми) та на Всеукраїнській науково-практичній конференції для студентів та молодих науковців «Вивчення і впровадження ідей Василя Сухомлинського в практику сьогодення» (жовтень 2021 року, м. Кропивницький. Загальна кількість публікацій з теми дослідження – 2.

Структура та обсяг роботи. Магістерська складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (56 найменувань), 2 додатків. Повний обсяг роботи складає 58 сторінок, з них 47 – основного тексту. Робота містить 2 таблиці.

РОЗДІЛ 1

ПРОБЛЕМА КУЛЬТУРИ МОВИ І МОВЛЕННЯ В СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ

1.1. Поняття культури мови і мовлення учнів початкових класів

Культура мови – мовна унормованість, яку визначають загальноприйняті норми – орфоепічні, лексичні, словотворчі, граматичні, правописні та стилістичні.

Узагальнену характеристику поняття «культура мови» подає Л. Мацько, зазначаючи, що культура мови є мовознавчою наукою, яка на основі даних лексики, фонетики, граматики, стилістики формує критерії усвідомленого ставлення до мови й оцінювання мовних одиниць і явищ, виробляє механізми нормування і кодифікації [22, с. 33]. Паралельно мовознавці вживають поняття культура мовлення, трактуючи його як нормативність і доцільність викладу інформації, тобто філологічне і психолого-педагогічне обґрунтування використання граматичних структур відповідно до умов і вимог конкретної ситуації. Основні особливості культури мовлення, на думку вчених Г. Винокур, Б. Головін, С. Єрмоленко, – це правильність, вправність, мовленнєва майстерність, стилістичне чуття слова, доречність застосування варіантних мовних форм [16, с. 67].

Поняття «культура мови» і «культура мовлення», на думку О. Біляєва, співвідносяться між собою так само як мова і мовлення, тобто як загальне і конкретне [2, с. 41].

Сучасний мовознавець І. Кравцова наголошує на різних сторонах мовної і мовленнєвої діяльності. Культуру мови характеризує об'єктивно-історична сторона, для культури мовлення характерна інструктивно-регулятивна. Завдання культури мови, на думку науковця, полягає у визначенні мовних норм на всіх рівнях мовної системи, культура мовлення у свою чергу реалізує аналіз

сучасної мовної ситуації, визначає різні композиційні форми мовних компонентів з уточненням меж уживання слів, виразів і конструкцій [19, с. 65].

Науковці М. Пентилюк та І. Маруніч вважають, що культура мовлення – це характеристика усного і писемного мовлення, що виявляється у дотриманні норм сучасної літературної мови, а також у комунікативній доцільності основних стилістичних і риторичних сторін сказаного. Вчені розглядають культуру мовлення як філологічну дисципліну, що досліджує та вивчає мовні норми, якість грамотного мовлення, комунікативну доцільність. Це практичний і теоретичний аспекти культури мовлення. Отже, особа може володіти культурою мовлення як частиною загальної культури, а може вивчати її як наукову дисципліну [29, с. 46].

Поняття «культура мовлення», на думку М. Ващуленка, пов'язане з дотриманням мовних норм усної і писемної літературної мови. Цілеспрямоване, майстерне використання мовних засобів залежно від мети й обставин спілкування характеризує культуру мовлення. Крім того, методист вважає культуру спілкування загальноприйнятим мовленнєвим етикетом, що передбачає типові формули вітання, побажання, запрошення тощо [8, с. 49].

О. Петрик зазначає, що культура мовлення – це не тільки її нормативність і багатство словникового запасу, а й загальнолюдська культура, вихованість, тактовність, толерантність. З цього боку культура мовлення розглядається як складова частина і показник культури спілкування [32, с. 46].

М. Ільяш вважає, що культура мовлення, з одного боку, – це володіння літературними нормами на всіх мовних рівнях, вміння користуватися мовностилістичними засобами і прийомами з урахуванням умов і мети комунікації, з іншого боку, науковець трактує це поняття як упорядковану сукупність нормативних мовних засобів, що були вироблені практикою людського спілкування й оптимально виражають зміст мовлення і задовольняють умови та мету спілкування. Також науковець розглядає культуру мови як самостійну лінгвістичну дисципліну [18, с. 56].

«Тлумачний словник-мінімум української мови» подає таке визначення: «Культура мови (мовлення) – це: 1) свідоме й критичне використання мовних засобів, володіння нормами усної та писемної літературної мови в різних сферах суспільної комунікації відповідно до мети й змісту висловлювання; 2) розділ мовознавства, а також навчальна практична дисципліна, що вивчає нормування й кодифікацію норм літературної мови, встановлює критерії нормативності й стабілізаційні процеси в літературній мові, пропагує зразки досконалої мови, а також поширює лінгвістичні знання серед носіїв мови» [49, с.121].

Отже, вчені розглядають культуру мовлення як унормоване літературне мовлення в усній і писемній формі на всіх мовних рівнях, здатність правильно добирати мовні засоби, оптимальні для конкретної ситуації спілкування.

Відомий український педагог В. Сухомлинський писав, що мовна культура – це живодайний корінь розумової культури, виховання, високого інтелектуального показника. Щоб правильно говорити й писати, треба удосконалювати свої знання, набуті раніше, любити українську мову і свою справу [46, с. 179].

Культура мовлення, вважає М. Ващенко, близька до стилістики мовлення, вона вивчає склад та функціонування конкретних мовленнєвих форм в процесі спілкування. Оцінювання рівня культури мовлення відбувається з позиції функціонування стилю мовлення. Стильова несумісність значно знижує рівень мовленнєвої культури, тому змішування стилів неприпустиме [8, с. 94].

Мовознавець О. Пономарів зазначає, що мовленнєва діяльність потребує особливих умов, за яких вона нормально відбудеться. З цього приводу науковець зазначає, щоб спілкування здійснилося повноцінно, людина повинна швидко й правильно орієнтуватися в умовах спілкування – чітко планувати свою мовленнєву діяльність, підбирати відповідні засоби для передачі змісту сказаного, вміти забезпечувати зворотній зв'язок. При порушенні однієї з ланок акту спілкування мовлю не вдасться домогтися очікуваних результатів спілкування, воно виявиться неефективним [33, с.66].

Грамотність населення знижується, натомість широко використовується молодіжний сленг. У зв'язку з розвитком техніки і масових комунікацій в лексикон сучасних учнів додано сотні нових слів. Вони знаходять своє відображення у засобах масової інформації, а також виражаються в жаргоні, що становить загрозу культурі спілкування. Важливим, на думку науковців, є те, що мовленнєва культура становить вибір і організацію мовних засобів, які при дотриманні норм сучасної літературної мови і етики спілкування забезпечують найбільший ефект у досягненні комунікативних завдань.

На сучасному етапі детальніше розглядають культуру писемної мови, ніж усної. Науковці вважають, це пов'язано з тим, що помилка, допущена при письмі, наочна, а тому ж більш видима. Нормативність усного літературного мовлення згадуються здебільшого у зв'язку з правилами вимови й наголошуванням слів.

Тим часом усне мовлення через недостатнє пропагування й популяризацію мовних норм та через збільшення сфери функціонування мовлення на радіо й телебаченні, де звуковий вияв слова тиражується не тисячами, а мільйонами примірників, залишається недосконалим і належно не вивченим. Тому сьогодні усна мовленнєва культура потребує більшої уваги. Усне літературне спілкування перебуває у тісному зв'язку з народознавством, позаяк звернення до свого коріння і народних традицій висвітлює культуру усного мовлення з іншого боку [53, с. 36].

Вчені одноголосно зазначають, що сучасний вчитель початкових класів повинен знати основи психології та психолінгвістики, тому що ефективність розвитку культури мови і мовлення учнів великою мірою залежить від психологічних і психолінгвістичних даних. Навколишнє мовне середовище, зокрема, такі форми суспільного мовного впливу, як радіо, телепередачі, кінофільми хоча й впливають на учнів початкових класів, проте займають не першорядну роль у формуванні культури спілкування. Дивлячись фільми, мультфільми та телепередачі, учень передусім зосереджує увагу на змісті почутого й побаченого, не звертаючи особливої уваги на правильність і

доречність мовлення. Тому учителі й батьки повинні спрямовувати учнів на правильне або неправильне звучання слів, так мовно-слухова увага учнів загостриться і з часом виробиться навичка мовного чуття, що є ознакою культури мовлення [26, с. 51].

Правильне усне мовлення включає в себе активні дії учнів, що передбачають фізичні рухи органів мовлення та великі інтелектуальні зусилля.

Учень під час спілкування з учителем, працюючи на уроці, виконує багато дій, без яких сформувати орфоепічні навички неможливо. Це такі дії як:

- активна вимова і слухання мовних одиниць (робота органів мовлення, напруження слухових органів);
- розуміння мовних одиниць, співвідношення комплексів звуків (морфем, слів, речень);
- постійне порівняння власного мовлення із зразком орфоепічно правильного;
- запам'ятовування (робота пам'яті) [6, с. 79].

Сучасний мовний стан – колосальна проблема, адже вчені спостерігають зниження культури мови і мовлення дітей та молоді. Молодше покоління сприймає ненормативну лексику як належне, у їх розмовах не часто можна зустріти ввічливі слова, такі як «дякую», «перепрошую», «вибачте», «будь ласка», «на здоров'я».

Вагоме значення має проблема правильного добору засобів навчання для підвищення рівня культури мови і мовлення учнів початкових класів. Комунікативна компетентність учнів не може реалізуватися без належної уваги до культури мови, тому у процесі навчання педагог повинен звертати увагу на інтонаційно-експресивні засоби мовлення. Вагому роль відведено доречному добору слів і правильній побудові речень. Цікавий співрозмовник не лише змістовно наповнює висловлювання, а й увиразнює своє мовлення епітетами, метафорами, порівняннями, антитезами. Методисти наголошують на важливості позбавлення мовлення учнів штампів, трафаретних висловів, канцеляризмів [33, с. 110].

Високий рівень мовної та мовленнєвої культури – одна із головних рис освіченої людини. Удосконалювати своє мовлення означає розширювати свій словник, вчитися відчувати свого співрозмовника, добирати слова та конструкції для кожного випадку.

Враховуючи все вищезазначене вчені сформулювали загальні вимоги до усного мовлення учнів. Воно має бути грамотним, виразним, чітким, емоційним, що передбачає:

- розпізнавання учнями початкових класів змістових відтінків слів, словосполучень, фраз та усвідомлення змісту розповіді;
- уміння передати, доповнити, продовжити сказане чи почуте в темпі, нормальному для сприймання співрозмовником, застосовуючи художні засоби зображення та позамовні засоби виразності (міміку, жести, інтонацію) і вживаючи займенники з метою уникнення повторення слів;
- знання етикетних норм спілкування [41, с. 133].

Одним із найтипівіших недоліків усного мовлення учнів є недотримання виразності. Подолання цієї проблеми можливе під час використання у мовленні засобів, що допомагають якнайточніше передати емоційно-експресивне забарвлення. Виразність мовлення також передбачає використання інтонаційних засобів мовлення (темпу, сили голосу, логічного наголосу, тембру). Невміння використовувати зазначені засоби задля надання висловлюванню потрібної виразності вважається недоліком в усному мовленні учнів початкових класів, позаяк згідно навчальної програми ознайомлення з інтонаційними властивостями передбачено в кожному класі [55, с. 118].

У зв'язку з недотриманням норм орфографії виникають орфографічні помилки. Граматичні помилки прослідковуються, коли недотримано морфологічні і синтаксичні норми. Учні часто використовують у своїх роботах слова, значення яких ними не зрозуміло, через це виникають лексичні помилки. Стилiстичні помилки розглядаються вченими, по-перше, як недоліки, що пов'язані з лексикою і граматикою. Це неправильне слововживання, помилки у вживанні форм іменників, прикметників, займенників і дієслів, порушення

норм узгодження та керування, помилки в реченні і т. д. По-друге, як порушення стилістичних норм. Це використання тавтології, перифразів, паронімів, мовних штампів і т. д.

Синтаксичні помилки виявляються в порушенні узгодження слів у словосполученні або реченні, а також у недотриманні норм прийменникового й безприйменникового керування, порушенні зв'язку між займенником і словом, яке він заміщує, неправильному порядку слів та ін. [49, с. 218].

В окрему групу недоліків усного мовлення учнів відносять невміння робити логічний наголос, паузи, невміння використовувати потрібну силу голосу, дотримання доречного темпу, надання голосу емоційного забарвлення, відповідно до мовленнєвої ситуації [17, с. 85].

Вироблення ефективного і досконалого мовлення відбувається тоді, коли вчитель забезпечує відповідну організацію навчально-мовленнєвої діяльності, що полягає у створенні системи вправ з продуктивного розвитку культури мови і мовлення, спеціальному забезпеченні цього процесу, а саме: створенні мовленнєвого середовища, позитивного емоційного стимулювання, активізації мовленнєвої діяльності, а також зразковому мовленні вчителя.

Систематична і цікава робота з використанням елементів гри, завдань проблемно-пошукового характеру сприяє максимальному засвоєнню учнями початкової школи відповідної інформації, формуванню умінь і навичок спілкування, які, при систематичній роботі, стають нормою культури мови і мовлення.

Проблема культури мови і мовлення на сучасному етапі набуває дедалі більшого значення і потребує нагального вирішення не тільки від людей, а й від держави, тому що уважне ставлення до мови молодого покоління – запорука кращого майбутнього.

Отже, опанувати культуру мови і мовлення означає засвоїти на належному рівні норми сучасної літературної мови в усній і письмовій формі. Ці норми, а також етика спілкування дозволяють налагоджувати контакти між співрозмовниками, забезпечувати досягнення поставлених завдань комунікації.

Робота над культурою усного та писемного мовлення передбачає насамперед проведення спеціальних вправ, спрямованих на оволодіння учнями правил орфоепії, орфографічно-пунктуаційної грамотності, стилістичної виразності, навчання виразному читанню

1.2. Особливості організації культури мови і мовлення учнів початкових класів

Зазвичай під час проведення уроків української мови у початковій школі мала б вирішуватися проблема формування і вдосконалення культури мови і мовлення учнів, але сучасні науковці, вчителі, методисти шукають шляхи для більш інтенсивної роботи з удосконалення мовної і мовленнєвої культури. Задля продуктивного оволодіння учнями культурою мови і мовлення вони пропонують різні методи і прийоми. Аналіз текстів, наприклад, допомагає прищеплювати учням такі навички як: виразність читання, усвідомлення змісту, вдосконалення усного й письмового переказу.

Г. Передрій, розглядаючи питання про тематичне планування уроків української мови у 3 класі, зазначає, що якість усного мовлення – запорука успішного опанування навичок правопису. Методист рекомендує вчителям звертати особливу увагу на усне мовлення учнів [30, с.13].

Формування орфографічних умінь й навчок, на думку Г. Передрій, неможливе без надання учням орієнтирів щодо того, коли написання відповідає вимові, а коли – ні. Задля закріплення вивчених орфографічних правил доцільно використовувати відповідну систему вправ, позаяк в умовах білінгвізму російська мова постійно впливає на мовлення учнів, особливо, коли правила обох мов частково збігаються. Тому на уроках української мови методист пропонує практикувати попереджувальні і пояснювальні диктанти, вибіркове, пояснювальне та коментоване письмо [30, с. 14].

Учителі-практики віднайшли цікавий спосіб розширювати пасивний і активний словники учнів через інформацію про етимологію імен дітей. Така розповідь вчителя гарно сприймається і запам'ятовується учнями, тому що ця тема для них актуальна.

Знання, набуті в початкових класах, стають фундаментом для подальшого вдосконалення культури мови і мовлення, вільного вираження думок в усному і писемному мовленні. Для того, щоб це питання було успішно розв'язане, організовуючи словникову роботу в початкових класах, вчителям потрібно віднаходити нові якісні підходи [34, с. 5].

Вчитель-практик А. Баєва активно відшукує нові способи формування мовної і мовленнєвої культури. Методист створила блог «Культура мовлення на щодень», де пропонує цікаві завдання для підвищення мовної грамотності учнів.

Вчитель-методист В. Стаднік також віднаходить нові методи і засоби роботи на уроках в початковій школі, проводячи урок у формі творчої співпраці з учнями. Така форма роботи породжує добрі почуття і думки. В. Стаднік переконана, що успіх можливий за умови повної програми дій необхідних для формування культури мовлення учнів. Вчитель протягом усього навчального періоду прагне розширити активний словник своїх учнів [45, с. 33].

З метою охопити такі етапи опрацювання навчального матеріалу як підготовка до сприймання, виділення і узагальнення суттєвих ознак поняття, що вивчається, закріплення його на новому мовному матеріалі, використання виучуваних форм у зв'язному мовленні Л. Варзацька розробила систему вправ із використанням зв'язного тексту [7, с. 55].

На думку науковця, основне завдання уроків української мови полягає в забезпеченні активного володіння учнями рідною мовою, а також дотриманні норм сучасної літературної мови в будь-якій ситуації спілкування. На уроках української мови в учнів повинні формуватися мовленнєва, мовна, соціокультурна та діяльнісна компетенції.

Вимоги до культури мови і мовлення учнів досить високі. Учні повинні говорити змістовно, розповідь чи твір повинні будуватися на власних спостереженнях, відомостях з прочитаних книг, життєвому досвіді. У початкових класах учням часто пропонується скласти твір за допомогою творчої уяви, але нерідко такі тексти виявляються недовершеними, тому що учні не мають достатньо часу на підготовку змісту [6, с. 49].

Мовлення учнів має бути логічним, послідовним, без відсутності пропусків і повторень, без зайвих слів, обов'язково з висновками, що випливають зі змісту. Обґрунтовані висновки та вміння не тільки правильно розпочати мовлення, а й завершити – ознаки логічного мовлення.

Точність – ще одна вимога до мовлення учнів, вона передбачає навички вміння говорити чи писати, вибираючи найкращі мовні засоби. Для цього в мовному словнику учня повинно бути багато різноманітних мовних засобів, а учень повинен вміти вибирати слова, що найбільш доречні до запропонованої вчителем теми спілкування. Учень має навчитися комунікативно-доцільно висловлювати свою думку [16, с. 121].

Створення ситуацій, що викликають в учнів потребу висловити власну думку – методична умова розвитку мовлення учнів. Дотримання перерахованих вимог сприяють грамотному мовленню, а також умінню самостійно удосконалювати культуру мовлення, виявляючи і виправляючи недоліки своїх усних і письмових висловлювань.

Культура спілкування учнів початкової школи з дорослими та одноліткам передбачає дотримання мовного етикету. За допомогою нього можливо налаштувати співрозмовника на доброзичливе ставлення до себе, відстояти свою думку, а також висловити радість, прохання, незадоволення чи образ. Засвоєння учнем правил мовного етикету відбувається на основі раніше відомих понять. Учні початкових класів уже знають про необхідність вітати знайомих при зустрічі та обов'язковість вживання у своєму мовленні ввічливих слів. Завдання вчителя розширити і поглибити знання учнів з мовного етикету,

формуючи уявлення про те, кого і як потрібно вітати, які групи ввічливих слів існують, як вони допомагають встановленню добрих відносин [41, с. 87].

Для учнів початкових класів важливо навчитися організовувати свою навчальну діяльність, відповідально ставитися до виконаного завдання, самостійно освоювати новий навчальний матеріал, доступний за складністю. Також важливо мати власну думку і обґрунтовувати її, обговорюючи різні питання. Отже, початкове навчання передбачає роботу з формування компетентності уміння вчитися.

Самостійне створення зв'язних висловлювань, на думку науковця Л. Мацько, не може відбуватися без наслідування готових зразків. Тексти для переказування – яскравий приклад таких зразків [22, с. 33].

Учні початкових класів, щоб навчитися переказувати, повинні розуміти, які вимови висуваються до переказів. Методисти вважають, що прочитаний чи прослуханий текст не повинен бути вивчений на пам'ять. Переказуючи текст, повинно звучати живе мовлення, того хто говорить, але при цьому під час переказування тексту учень користуватися лексикою і виражальними засобами, запозиченими з оригіналу. Часто учням нелегко дотримуватися двох протилежних вимог [41, с. 186].

Мова прочитаного чи прослуханого тексту засвоюється учнями шляхом обговорення змісту та під час аналізу тексту, що запропонований для переказу. Учні засвоюють слова і звороти, тим самим розширюючи свій словник. Тому у початковій школі часто практикують докладний переказ – він, на думку методистів, найбільш сприяє розширенню активного й пасивного словника. У процесі такого переказу учні, усвідомлюючи і запам'ятовуючи найдрібніші деталі змісту тексту, передають його зі збереженням подробиць [41, с. 189].

Для учнів початкових класів важливе значення у формуванні культури мовлення мають посібники, збірники вправ і завдань, що подають навчальний матеріал, допомагаючи вчителям урізноманітнювати систему тренувальних вправ, а також організовувати індивідуальну й колективну роботу.

Формування культури мови і мовлення – мета мовної освіти учнів початкових класів. Для її реалізації варто використовувати систему вправ, що становить собою упорядковану сукупність взаємопов’язаних та взаємозалежних мовних елементів. Така цілісна єдність підпорядкована освітній меті й спрямована на формування й удосконалення мовної та мовленнєвої культури. Створюючи систему вправ, вчителі-практики спираються на те, які мовні чи мовленнєві вміння вони прагнуть виробити та якому рівні ці дії будуть здійснені. Тобто мова йде про функціональний принцип підходу до створення системи вправ для вироблення культури мови і мовлення учнів початкових класів [54, с. 104].

Українські методисти М. Вашуленко та Н. Тоцька приділяють особливу увагу застосуванню звуко-буквенного аналізу на уроках української мови. Звуко-буквенний аналіз, на думку науковців, – одна з найголовніших вправ при вивченні фонетики, робота над спостереженням звукового складу слова, а також аналіз його графічного зображення допомагає учню усвідомити, закріпити й узагальнити теоретичні відомості, формувати правописні й орфоепічні навички. Така робота сприяє виробленню правильної звукової вимови, що є важливим при формуванні культури мови. М. Вашуленко зазначає, звуко-буквенний аналіз не повинен виступати як самоціль, а має служити засобом оволодіння учнями фонетикою, орфоепією, орфографією й культурою мови та мовлення в цілому [8, с. 37].

Щоб якісно сформувати культуру мовлення учнів, необхідно спиратися на психологічний процес виникнення висловлювання. Вчителю потрібно знати про психолого-лінгвістичні особливості навчання культури мовлення, а також теорію мовленнєвої діяльності. Вчені вважають, що необхідно поетапно формувати мовленнєву культуру. Це можливо реалізувати шляхом комплексного відпрацювання її ознак на трьох етапах:

- 1) первинно-ознайомлювальному;
- 2) репродуктивно-діяльнісному;
- 3) комунікативно-творчому.

Перший етап (первинно-ознайомлювальний) передбачає формування первинних мовленнєвих умінь, що пов'язані з вимогами до культури мовлення. Це уміння слухати й розуміти українське мовлення, вимовляти слова згідно з орфоепічними нормами сучасної української мови, звертаючи увагу не лише на вимогу, а й на лексичне значення. Тобто цей етап потрібен, щоб оволодіти орфоепічною і граматичною правильністю мовлення, для цього методисти рекомендують використовувати вправи імітаційного та оперативного характеру.

Мета другого етапу – формування первинних вмінь оперувати новим матеріалом. Учень має опанувати такі комунікативні ознаки мовлення, як логічність, точність, чистоту й багатство. На цьому етапі доречно використовувати вправи на трансформацію висловлювання, на редагування словосполучень, речень або текстів. Поступово оволодіючи мовленнєвими вміннями, учні закріплюють вимоги до нормативного спілкування, підвищують змістовність і зв'язність висловлювання.

На третьому етапі відбувається активізація та узагальнення мовленнєвих умінь щодо літературного мовлення, формування доречності й виразності мовлення, а також дотримання норм мовленнєвого етикету. Учні початкових класів набувають вмінь вільно володіти українським мовленням, відпрацьовуючи вторинні вміння. Вправи для реалізації цього етапу передбачають складання монологічних і діалогічних текстів описового, розповідного характеру, а також творів-міркувань [53, с. 48].

Отже, будуючи систему вправ, слід ураховувати, що процес формування культури мови і мовлення учнів початкових класів складається з кількох ланок, пов'язаних між собою. Це сприймання, розуміння, відтворення, осмислення нового матеріалу, формування і закріплення набутих знань, умінь та навичок, самостійне застосування перерахованих умінь у власній мовленнєвій діяльності.

Л. Варзацька виокремлює чотири напрямки, яким підпорядковується навчально-мовленнєва діяльність учнів початкових класів, зокрема й опанування ними культури українського мовлення. Це такі напрямки як:

- 1) засвоєння орфоепічних і граматичних норм сучасної української літературної мови;
- 2) формування навичок активної роботи зі словом (точність, чистота, багатство мовлення);
- 3) вироблення вмінь діалогічного висловлювання (доречність, мовленнєвий етикет);
- 4) набуття навичок монологічного мовлення (виразність, логічність) [6, с. 63].

Реалізація перерахованих напрямків можлива за умови виконання спеціальних вправ, що допомагають розвивати й удосконалювати в учнів вміння оволодіти культурою мовлення на початковому етапі опанування мовних і мовленнєвих знань.

Реалізація кожного з цих напрямків має відбуватися шляхом виконання спеціальних вправ, які допоможуть учителеві розвинути й удосконалити в дітей вміння оволодіти культурою мовленнєвої діяльності на початковому етапі опанування мови.

Засвоєнню учнями початкових знань з культури мови сприяють такі вправи:

- слухання і розуміння текстів. Засвоєння лексичної правильності, шляхом проведення вчителем роботи над поясненням слів;
- правильна вимова слів;
- формування граматично правильного мовлення [32, с. 48].

Вчителями-практиками на кожному уроці ведеться безперервна робота над помилками. Найпоширенішими помилками вважають такі: повторення одного і того ж слова в реченні, невміння відмежовувати літературні слова від діалектних і просторічних, неправильний порядок слів у реченні. Щоб домогтися від учнів підвищення їхньої мовленнєвої культури, точності й

послідовності викладу, а також правильності передачі змісту, науковці радять комплексно використовувати всі методи і прийоми з попередження та усунення мовних помилок.

О. Савченко вважає доцільним використання словниково-логічних вправ, що, на думку педагога, сприяють формуванню мовленнєвої культури. Доречними такі вправи будуть під час лексичної роботи в 1-2 класах, вони розвивають мислення учнів, сприяють свідомому застосуванню набутих знань, формують навички мовлення і письма. Кінцева мета словниково-логічних вправ – розвиток дитячої думки, стимулювання учнів до активної розумової праці [41, с. 70].

Педагогом запропонована система вправ і завдань, що є апробованими у школах України, із розділів «Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія». Ця система, як зазначає О. Савченко, допомагає формувати комунікативну компетентність учнів та сприяє виробленню навичок культури мовлення. *Див. Додаток А.*

У початкових класах важливо, щоб учні збагачували своє мовлення синонімами, вміли розрізняти їх відтінки й активно використовувати в усному і письмовому мовленні. З цією метою, методисти радять використовувати вправи на вибір з тексту синонімів і групування їх у синонімічні ряди. Така робота буде корисною при підготовці до написання переказу, адже дасть змогу уникнути повторів слів при створенні висловлювання [41, с. 85].

Особливої уваги під час формування мовленнєвої культури потребують антоніми. Вони використовуються для надання висловлюванням контрастності й протиставлення, текст з використанням антонімів сприймається яскравіше, перехід від світлого до темного, від печального до радісного викликає зацікавленість у читача або слухача. Не випадково антоніми дуже часто використовуються у прислів'ях та приказках: *Маленька праця краща за велике безділля. Ні живий, ні мертвий. Ластівка день починає, а соловей кінчає.* Улюблені учнями народні казки, як правило, також побудовані на протиставленні добра і зла, любові і ненависті, правди і брехні.

Щоб навчити учнів доречно використовувати антоніми, проводиться робота над з'ясуванням їх ролі в авторських текстах. Для збагачення мовлення учнів антонімічними парами використовують вправи на добір антонімів до поданих слів, групування антонімів, а також заміна їх у реченні.

Мета початкового курсу української мови – формування ключової комунікативної компетенції молодшого школяра. Опановуючи курс, учень повинен навчитися успішно користуватися мовою у процесі спілкування, пізнавати навколишній світ, вирішувати життєво важливі завдання [51].

Позитивно впливає на розвиток навичок мовленнєвої діяльності учнів складання ними усних і письмових висловлювань на добре знайомі теми. Це твори складені на основі прочитаних книг, переглянутих фільмів, розповідей друзів про ті чи інші події. Методисти зазначають, що усні і письмові висловлювання повинні мати комунікативну мету. Вчитель може запропонувати учням скласти висловлювання, що має на меті вітання, вибачення чи оголошення [48, с. 12].

Важливими для формування культури мовлення учнів є ситуації, що спонукають до говоріння. З цією метою використовують сюжетно-рольові ігри. В них умовно зазначають місце дії (у школі, бібліотеці, магазині, на вулиці), співрозмовник (учитель, тато, продавець, товариш), мета висловлювання (про щось повідомити, попросити, вибачитись, запросити тощо).

Розвиваючи писемне мовлення школярів, на думку Л. Шпачук, педагог повинен стимулювати бажання учнів занотовувати свої думки та враження, писати про те, що їх справді хвилює. При цьому важливо заохочувати учнів удосконалювати свої вміння шляхом виправлення помилок, їх аналізу [53, с. 21].

Вчені вважають, що культура мови і мовлення виступає показником культури спілкування. Досконале володіння мовою означає не просто вміти будувати речення, необхідно ще навчитися розповідати і переказувати. Вміння учня самостійно відтворювати зміст тексту, а також на його основі придумувати нове важливо для розвитку мислення і формування культури мовлення. Володіння таким видом мовленнєвої діяльності означає, що учень

засвоїв навички аналізу змісту тексту, вміє підбирати потрібну інформацію відповідно до завдання, здатен придумувати свій текст.

Таким чином, проаналізувавши чинники мовленнєвого розвитку, зміст навчальної мовленнєвої діяльності та систему норм мовної культури учнів початкових класів, науковці вважають розвиток мовлення провідним принципом навчання. Програма, чинні та альтернативні підручники, навчальні посібники, що містять вправи для розвитку мовлення молодших школярів покликані реалізовувати цей принцип. Одне з найбільш пріоритетних завдань початкової ланки освіти – навчити учнів граматично правильно, змістовно висловлювати думки в усній та писемній формах [41, с. 225].

Висновки до розділу 1

Культура мовлення розглядається вченими як володіння унормованим літературним мовленням, здатність уміло оперувати мовними засобами, оптимальними для конкретної ситуації мовлення. Грамотність, виразність, чіткість – загальні вимоги до усного мовлення учнів, сформовані науковцями.

Мовний розвиток неможливий без вивчення теорії, оскільки вона дає систему базових лінгвістичних знань, без яких неможливо вільно і грамотно володіти усним і писемним мовленням.

Структуру вмінь унормованого мовлення учнів початкових класів складає правильна звукова вимова, збагачення й активізація лексичного складу, опанування діалогічною та монологічною формами мовлення. Відповідно до цього, формування культури мови і мовлення підпорядковується таким напрямкам: засвоєння норм сучасної української літературної мови, формування навичок активної роботи зі словом, формування вмінь діалогічного і монологічного мовлення.

Недоліками усного мовлення, на думку вчених, є невміння учнів робити логічний наголос, паузи між частинами речення, реченнями, абзацами, недотримання потрібної сили голосу, швидкості, невміння надавати голосу емоційного забарвлення, що відповідав би ситуації спілкування.

Цікаво і правильно організований процес навчання запорука гарного засвоєння учнями програмового матеріалу, їх готовність та уміння працювати. Успішне оволодіння навчальним матеріалом з української мови забезпечує свідоме і вільне володіння мовою.

Одне із найголовніших завдань початкової школи – навчити учнів змістовно, граматично правильно і стилістично вправно висловлювати думки в усній та писемній формах. Реалізації цього завдання підпорядковані програма середньої загальноосвітньої школи, чинні та альтернативні підручники, навчальні посібники, які містять вправи для розвитку учнів початкової школи.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ НАВЧАННЯ КУЛЬТУРИ МОВИ І МОВЛЕННЯ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

2.1. Стан сформованості культури мови і мовлення учнів початкових класів

Констатувальний експеримент проводився в опорному закладі Верхньосироватська спеціалізована школа І-ІІІ ступенів Верхньосироватської сільської ради Сумського району Сумської області, у ньому взяло участь 34 учні: 16 учнів 3-А класу і 18 учнів 3-Б класу.

Ми мали на меті реалізувати такі завдання:

- 1) з'ясувати рівень мовленнєвої культури учнів третіх класів (за наслідками складання та записування діалогів);
- 2) виявити типові помилки, яких припустилися учні під час написання роботи.
- 3) з'ясувати причини, що зумовлюють виникнення помилок в усному та писемному мовленні.

Щоб реалізувати мету, учням 3-А і 3-Б класів було запропоноване завдання на складання діалогу на задану тему з використанням опорних слів.

1. Скласти діалог (завдання для першого варіанту).

Ситуація: осіннього ранку зустрілися Іван і Оксана.

Мета їх спілкування: треба домовитися про допомогу батькам у посадці яблунь.

Мовні завдання:

- Вживати слова: сажанець, посадкова яма, садовий інструмент, я маю іншу думку.
- Використовувати ввічливі слова.
- Не погоджуватися з думками співрозмовника.

2. Скласти діалог (завдання для другого варіанту)

Ситуація: теплим осіннім днем зустрілися Дарина та Сашко.

Мета їх спілкування: треба домовитися про допомогу батькам у зборі урожаю.

Мовні завдання:

- Вживати слова: дари осені, кошик, яблука, груші, я маю іншу думку.
- Використовувати ввічливі слова.
- Не погоджуватися з думками співрозмовника.

За наслідками перевірки цього завдання був з'ясований рівень культури усного та писемного мовлення учнів 3-А і 3-Б класів (див.таблиця 2.1)

Таблиця 2.1

Рівень успішності	3-А клас (16 учнів)	3-Б клас (18 учнів)
Високий	3	4
Середній	6	5
Низький	7	9

Високий рівень знань виявляють учні, які грамотно і логічно побудували свої висловлювання відповідно до теми діалогу, доводять свої думки, висловлюючи переконливі аргументи, в тому числі й із власного життєвого досвіду, відстоюють власну думку, не припускають помилок при написанні діалогів.

Середній рівень знань демонструють учні, які складають діалог, швидко добираючи і правильно використовуючи потрібні слова, а також будують змістовні репліки, дотримуючись правил культури спілкування, однак не висловлюють свого ставлення до предмета обговорення та припускаються незначних мовних помилок.

Низький рівень знань мають школярі, які складають діалог, відповідаючи коротко лише на окремі репліки співрозмовника, однак не ініціюють розмови, припускають значної кількості помилок.

З таблиці видно, що 3 учні 3-А класу, а 3-Б класі 4 учні засвідчили високий рівень знань, виконавши роботу на відмінно. 6 учнів 3-А класу і 5 учнів 3-Б класу володіють середнім рівнем знань. У 7 учнів 3-А класу і у 9 учнів 3-Б класу зафіксовано низький рівень знань.

Одержані результати дали можливість дослідити особливості і виявити причини помилок, зафіксованих у писемному мовленні учнів, а також визначити шляхи їх подолання.

Так, із загальної кількості помилок, допущених у роботах учнів, були зафіксовані такі групи помилок:

- лексичні;
- граматичні;
- орфографічні;
- пунктуаційні (див. таблиця 2.2).

Таблиця 2.2

Типологія помилок	3-А клас к-ть помилок	3-Б клас к-ть помилок
Лексичні:	13	10
- вживання одного слова замість іншого	6	5
- лексичні повтори	4	3
- вживання слів-паразитів	3	2

Граматичні:	21	19
-неправильне словотворення	9	7
-помилкове написання закінчень		
-помилки у вживанні роду, числа, відмінка	4	3
іменників та прикметників	4	6
- невдалий порядок слів	4	3
Орфографічні:	25	29
- пропуск букв	4	6
- заміна букв	2	1
- перестановка, написання зайвих букв	3	4
- позначення ненаголошених (е, и)	14	15
- позначення асимілятивних глухих і дзвінких приголосних	2	3
Пунктуаційні:	5	6
- відсутність розділових знаків у кінці речень	2	1
- між однорідними членами речення	3	4

Результат проведеного дослідження свідчить про те, що рівень помилок, допущених у письмових роботах учнів, досить високий. Вважаємо, що причинами цього стану можуть бути такі: недостатність уваги, яка має приділятися роботі над розвитком мовлення; відсутність в учнів навичок чітко і логічно викладати думки, швидко орієнтуватися в мовленнєвій ситуації, бідність словникового запасу; недостатнє розуміння вчителями взаємозумовленості всіх напрямів роботи з розвитку мовлення.

З таблиці 2.2 видно, що учні найчастіше припускалися орфографічних та граматичних помилок при написанні роботи (у 3-А класі – 46, у 3-Б – 48). Ці помилки можуть бути пов'язані з особливостями внутрішнього мовлення учнів початкових класів, воно характеризується в більшості випадків як нерозгорнуте й схематичне. В учнів початкової школи недостатньо сформована орфографічна

пильність та навички самоконтролю, тому школярі зазвичай пишуть, якчують. Відомо, що у внутрішньому мовленні слово звучить не в повному фонетичному оформленні, а тому найбільш чітко виділяються його опорні звуки (приголосні, наголошені голосні). У роботах учнів зустрічаємо недописані останні букви, зокрема в словах: будем (будемо), сажанец (саджанець), садит (садити); пропуск літер: вчір (вечір), пхнуть (пахнуть). Пропуск букв, що позначають голосні звуки, свідчить про те, що під час навчання грамоти учні недосконало засвоїли знання про складотворну роль голосного у слові. Також помилки спостерігалися у словах з ненаголошеними голосними (е, и): будимо (будемо), дерево (дерево), нису (несу), тремати (тримати), лесточки (листочки). Учні допустилися помилок при написанні голосних звуків (и, ї): чім (чим), їхніх (їхніх).

Причинами орфографічних помилок, на нашу думку, є слабе засвоєння учнями робділу «Звуки і букви», недостатня увага з боку вчителів до природи виникнення орфографічних помилок, позаяк вони з'являються спочатку в усному мовленні, а потім автоматично переносяться на письмо. Обмежене використання способів заохочення і дидактичних засобів, а також бідність словникового запасу учнів й недостатність мовного досвіду також є можливими причинами допущення орфографічних помилок.

З пунктуаційних помилок, допущених у роботах, були такі: відсутність ком між однорідними членами речення й відповідного розділового знака в кінці речення. Причинами цього є незнання правил пунктуації. Також іноді учні ставляють розділові знаки, не під час написання тексту, а після. Це заважає розуміти і враховувати основне завдання пунктуації – членування тексту на частини.

Деякі учні припустилися лексичних помилок, зокрема повторювали одне і те саме слово, здебільшого це були іменники та займенники. Ще одною помилкою цього типу було вживання слів-паразитів: «коротше», «просто», «ну». Причина таких помилок в невеликому об'ємі уваги учня, він забув, що

вжив слово і використовує його знову. Другою причиною є малий словниковий запас школяра.

Описані помилки є типовими при виконанні письмових робіт учнями початкових класів. Вчителям потрібно ретельно організовувати роботу над подоланням цих мовних огріхів, це можливо шляхом виконання спеціальних вправ, враховуючи правила, що найчастіше порушуються учнями. Корисною є робота, при якій учні самостійно аналізують свої помилки.

Аналіз стану сформованості культури мовлення серед учнів третіх класів дозволив виявити кількість, характер та особливості помилок у письмових роботах. Оскільки завдання полягало у складанні діалогу, то тут було задіяне як усне, так і писемне мовлення, що дало змогу визначити типологію помилок, яких найчастіше припускаються учні під час побудови зв'язних усних та письмових текстів.

2.2. Методи і прийоми формування культури мови і мовлення учнів початкових класів

Виховний процес повинен бути цілеспрямованим, організованим на принципах систематичності, комплексності, доступності, зв'язку з життям. Ураховуючи це, у початкових класах проводиться цілеспрямована систематична робота з формування мовної і мовленнєвої культури під час навчання, у позаурочний час, під час виховних заходів з використанням різноманітних методів і прийомів.

У роботі над формуванням культури мовлення учнів початкових класів вчителі застосовують різні методи:

1. пояснювально-ілюстративний;
2. імітаційний;
3. репродуктивний;
4. оперативний;

5. продуктивно-творчий (комунікативний).

Для забезпечення продуктивного характеру навчальної і мовленнєвої діяльності учнів початкових класів важливе поєднання цих методів на уроках української мови.

Пояснювально-ілюстративний і репродуктивний методи формують правильність мовлення (орфоепічне, граматичне, лексичне, стилістичне). При використанні зазначених методів, знання, запропоновані учням, подаються у готовому вигляді, учні сприймають і засвоюють інформацію, фіксують її у пам'яті. Багаторазове повторення забезпечує міцність засвоєних знань [42, с.91].

Імітаційний метод спирається на те, що мова передається з покоління в покоління, засвоюючись людьми шляхом наслідування. Для учнів зразками наслідування є різні за жанрами і змістом літературні твори, читаючи і переказуючи їх школярі мають змогу активізувати всі пласти лексики й типи синтаксичних конструкцій. Імітаційний метод сприяє швидкому відтворенню почутих мовленнєвих зразків, представлених вчителем. За допомогою цього методу учень засвоює орфоепічні норми, вчиться правильній артикуляції звуків, освоює правила наголошення слів тощо. Основна складова впливу на учнів – текст-зразок, він допомагає формувати мовне чуття й мовленнєву грамотність. Основними видами діяльності при застосуванні імітаційного методу є аналіз творів художньої літератури, синтез власних мовних конструкцій, а також пошукова діяльність, що включає в себе добір слів, моделювання зразків текстів, створення речень і текстів за запропонованими моделями, узагальнення, формулювання правил, усні і письмові перекази [37, с. 54].

Оперативний метод має на меті виконання певних розумових операцій, таких як: аналіз (здійснення аналітичних дій, виконуючи вправу треба виділити, підкреслити) та синтез (виконання завдань конструктивного характеру – поєднання, доповнення). Цей метод реалізується за допомогою вправ аналітичного та конструктивного характеру. Такі вправи ефективно впливають

на формування знань літературних норм української мови, а також забезпечують засвоєння провідної комунікативної ознаки культури мовлення – правильності [53, с. 27].

Самостійну мовленнєву діяльність учнів початкових класів передбачає продуктивно-творчий метод. Його ще називають комунікативний, позаяк за допомогою цього методу формуються вміння й навички самостійно створювати комунікативні одиниці на рівні словосполучень, речень та тексту. Зазначений метод допомагає учню вчитися нормативно спілкуватися українською мовою, будувати монолог і діалог. Основна функція цього методу полягає у формуванні комунікативних умінь, через це його широко використовує з метою мовленнєвого розвитку, а також при опануванні найважливіших ознак культури мовлення. Вправи творчого характеру реалізують завдання продуктивно-творчого методу. До таких вправ відносять творчий переказ, складання різних типів текстів, редагування деформованих текстів, складання речень спираючись на сюжетний малюнок або опорні слова, словесне малювання, ситуативні вправи.

Продуктивно-творчий або його ще називають комунікативний метод спирається на комунікативну функцію мови – бути засобом спілкування і самовираження. Цей метод реалізує себе через вправи творчої спрямованості. До таких вправ відносять творчий переказ, складання творів-описів, розповідей, міркувань, відновлення деформованого тексту, складання тексту за опорними словами або малюнками [53, с. 31].

Продуктивно-творчий метод застосовується вчителями під час вироблення вмінь монологічного і діалогічного мовлення. Комунікативні завдання спрямовані на створення діалогів за ситуаціями. Наприклад:

1. Обговоріть з однокласниками, як краще оформити вітальну листівку на найближче свято.
2. Яким я уявляю перший день літніх канікул?
3. Як я використовую Інтернет?

Комунікативний метод передбачає ряд вимог до висловлювань учнів:

- 1) висловлювання учнів повинні бути мотивованими, вони мають виникати при потребі щось сказати, написати, поділитися своїми думками і почуттями. Така потреба виникає під час природних чи створених з навчальною метою мовленнєвих ситуацій, таких як: діалоги, обговорення, рольові ігри, листування, бесіди під час екскурсій чи прогулянок;
- 2) під час усного і писемного висловлювання мовець повинен володіти достовірною і важливою інформацією, розуміти те, про що говорить. Виголошене повинно бути систематизоване, структуроване й підпорядковане авторському задуму;
- 3) мета спілкування буде досягнута за умови, що мовці володіють достатньою кількістю мовних засобів: багатим активним словником, умінням будувати речення і тексти, правильно утворювати граматичні форми, добирати мовні засоби відповідно до конкретної мовленнєвої ситуації.

Комунікативний метод найчастіше застосовують на етапі формування мовленнєвих умінь. Реалізується цей метод шляхом виконання мовленнєвих вправ і завдань, що мають навчальний характер і комунікативні завдання. Такі вправи мають у собі мотив, бажання висловити свою думку під час штучно створених ситуацій. Зазвичай цей метод переплітається з ігровим. Наприклад, учитель пропонує учням уявити, що вони на спільній екскурсії з класним колективом сусідньої школи. Це й буде штучно створена ситуація, що становить першу складову мовленнєвої ситуації. Другий складник передбачає мовленнєве завдання. Воно може бути сформульовано так: вам треба представитися учням сусідньої школи і розповісти про себе щось цікаве. Третій складник мовленнєвої ситуації – виконання завдання. Учень розповідає про себе, а після цього відповідає на запитання інших школярів, будується полілог, у процесі якого усі мовці мають дотримуватися норм етикету. Під час такої роботи учні вчаться чітко і коротко розповідати про себе та свої вподобання, підвищують свої знання про ввічливі слова та форми звертання [26, с. 73].

Оскільки культура мовлення передбачає уміння звертатися до співрозмовника, особливе значення мають вправи і завдання, що передбачають

дотримання норм етикету. Наприклад, учитель пропонує учням побудувати діалог за такою ситуацією: «Вам потрібно розповісти гостям з іншого міста про свій рідний край. Легенди про заснування міста/села не пам'ятаєте. Вам незручно. Спробуйте знайти вихід з цієї ситуації».

Під час формування культури мови і мовлення учнів початкових класів застосовують зіставлення, аналіз, синтез, узагальнення, класифікацію тощо. Такі мисленнєві прийоми покликані стимулювати розумову діяльність учнів, сприяти правильній вимові слів, постановці словесного наголосу. Не менш важливим методисти вважають застосування словесних прийомів, таких як: повідомлення, розповідь, запитання, пояснення. Результативним є використання практичних прийомів – виправлення, побудова діалогів, імітація.

Щоб оптимально обрати методи і прийоми навчання мови, потрібно врахувати зміст мовного матеріалу, характер навчально-мовленнєвої діяльності, учнівський склад, теоретико-методичну підготовку вчителя. На усі зазначені складники слід звертати увагу при опрацюванні методики поетапного формування культури мови і мовлення.

Важливо дотримуватися поетапності в засвоєнні основних комунікативних ознак, поступово переходити від простих до складних завдань, від повільного до швидкого темпу їх виконання. Також важливо, щоб учителем було створено відповідну систему вправ для кожного класу [45, с. 32].

Важливим для розвитку мовлення і формування культури мови є метод «за зразком». Він має широкий набір прийомів і вправ: докладні, стислі, вибіркові, творчі перекази, складання плану до тексту, що прочитаний чи прослуханий, добір заголовків до частин тексту тощо [20, с. 45].

Метод конструювання тексту спирається на дидактичну закономірність, має теоретичну основу і ґрунтується на положеннях про те, що нові вміння виробляються на основі правил і закономірностей. Він передбачає застосування на практиці теоретичних знань з орфоєпії, орфографії, лексики, граматики, стилістики [20, с. 51].

Специфічними методами вироблення навичок культури спілкування вважають метод формування текстової компетентності, що спрямований на поступове вироблення умінь використовувати мовні засоби, метод спрямованого читання, метод смислового бачення тексту, метод проєктів, ігровий метод, метод діалогування, кейс-метод.

Метод проєктів – суть розвиваючого, особистісно-орієнтованого характеру навчання. Робота над проєктом вимагає багаторівневого підходу до вивчення мови і включає в себе читання, аудіювання, говоріння і граматику. Цей метод розвиває активне самостійне мислення учнів, сприяє в здобутті комунікативної компетентності, стимулює інтерес до досліджуваної проблеми та орієнтує школярів на спільну дослідницьку роботу. Зазвичай у початковій школі його використовують під час узагальнюючих тем. Під час системної роботи використовуються дискусії, драматизації, моделювання, малювання, створення казок тощо [17, с. 25].

Науковцями виділено п'ять етапів роботи над методом проєкту:

1. Підготовчий етап. Він передбачає визначення теми і мети роботи.
2. Етап планування. Його виконання має на меті визначити джерела, методи аналізу інформації, засоби представлення результатів, а також встановити критерії оцінення результатів.
3. Основний етап – збір інформації.
4. Етап аналізу результатів і формулювання висновків.
5. Заключний етап. Він передбачає подання і оцінку результатів [41, с. 117].

Одним з найбільш цікавих для учнів початкової школи є ігровий метод. Рольова гра – модель міжособистісного спілкування, вона викликає потребу виразити свої думки, стимулює інтерес до участі в спілкуванні. Науковці відносять рольову гру до навчальних ігор, тому що вона сприяє якісному засвоєнню мовних знань, розвиває уміння і навички спілкування, дає змогу моделювати різні мовні ситуації.

Під час ігрового процесу в учнів виробляється звичка зосереджувати свою увагу, самостійно і вдумливо працювати, розвивається пам'ять та увага. Природня потреба в діяльності задовольняється в процесі гри, учень має змогу реалізувати в уяві все, що є недоступним йому в навколишній дійсності. Граючись, школяр не помічає, що поглиблює раніше здобуті знання, вчиться орієнтуватися в різних ситуаціях, розвиває фантазію [25, с. 43].

З огляду на вподобання учнів початкових класів вчителі використовують у освітній і виховній діяльності гру-подорож. Вона допомагає формувати навички культури спілкування. Учні відправляються в уявну подорож, наприклад, в іншу країну. За допомогою такої гри, моделюється ситуація спілкування, коли учні мають обрати форми мовної та етичної поведінки. Правила моралі і спілкування школярі засвоюють під час читання казок, художніх оповідань. Така робота сприяє розвитку комунікативних здібностей, засвоєнню норм культури взаємодії.

Цікавим і продуктивним для формування культури мови і мовлення є кейс-метод. Його суть полягає в описі і аналізі реальної ситуації, учні досліджують її, розбираються в суті проблеми.

Орієнтовна модель кейс-методу

Тема: Ідеальне мовлення учня початкової школи.

I. Початковий етап. Вчитель пропонує учням скласти тексти на такі теми (за групами):

1. Мовлення – показник моєї вихованості.
2. Грамотне мовлення – запорука успішності.
3. Чи володіють культурою мови мої однокласники?

II. Основний етап. Розподіл обов'язків, усвідомлення проблеми, обговорення ситуації, пошуки шляхів вирішення проблеми.

Питання для обговорення:

1. Чи вважаєте ви своє мовлення досконалим? Чому?
2. Як ви розумієте поняття «культура мовлення»?
3. Що означає володіти культурою мови?

III. Завершальний етап. Вчитель говорить заключне слово, підсумовуючи обговорене.

Використання запропонованої моделі дасть змогу розвивати вміння класифікувати і аналізувати сказане, логічно мислити, а також створювати висловлювання на запропоновані теми, вміти доводити власну думку, вести дискусію, уміти слухати співрозмовника.

Вагоме місце в роботі над формуванням культури спілкування учнів займають наочні методи, такі як: спостереження, екскурсії, перегляд ілюстрацій, виставок, фільмів, вистав, мультимедійних презентацій. Використання цього методу відповідає дидактичному принципу наочності, формує наочно-образний характер мислення учнів.

Прийоми, що використовують для формування і підвищення культури мовлення, розподіляються за групами:

- 1) словникова робота (тлумачення значень слів, добір синонімів і антонімів, робота з словниками тощо);
- 2) робота над словосполученнями (складання словосполучень з конкретним словом, перевірка сполучуваності слів на основі мовного чуття);
- 3) робота над реченням (складання, інтонування, редагування речень тощо);
- 4) логічна робота (побудова узагальнень, міркувань, доведень, виправлення логічних помилок у тексті тощо);
- 5) вправи з теорії тексту (відпрацювання типів зв'язку в тексті, складання текстів різних типів і стилів тощо) [26, с.72].

Усі методи і прийоми існують у тісному взаємозв'язку, доповнюючи одне одного, у поєднанні і системному поетапному застосуванні складають основу системи розвитку культури мови і мовлення учнів початкових класів.

Причини нерозвиненості в учнів навичок культури спілкування можуть бути такі:

- низький рівень мотиваційної спрямованості учнів;

- недостатнє або неправильне використання вчителем під час освітнього процесу науково-обґрунтованих підходів, методів і прийомів, що могли б забезпечити формування навичок культури мовлення;
- відсутність взаємозв'язку між навчальними дисциплінами;
- ігнорування індивідуальних і вікових особливостей розвитку учнів початкової школи [32, с. 77].

Своє ефективне впровадження в практику освітньої роботи засвідчують деякі організаційно-педагогічні заходи. Це спеціальні вправи, що регулюють настрій, емоції, поведінку учнів. Яскравим прикладом є вправа «Подих», для її виконання школярам пропонується встати, зробити глибокий подих, затримавши його, уявити коло і повільно вдихнути в нього, повторити три рази. Після цього уявити трикутник і повторити все перераховане. Такі завдання учні сприймають з інтересом, а правильне дихання заспокоює, приводить в порядок емоційний стан, що в свою чергу сприяє правильному спілкуванню під час уроків і поза ними [30, с.12].

Культура мовлення передбачає вміння вступати у вербальну і невербальну взаємодію. Реалізувати взаємодію учнів як партнерів допомагає використання інноваційних методів, таких як: поведінковий тренінг, робота з стимульним матеріалом, вправи з елементами гри тощо.

Застосування методу бесіди передбачає використання цікавих прикладів з творів, актуальної інформації, прикладів з життя учнів. Цей метод покликаний активізувати увагу учнів, формувати навички культури спілкування, захистити учнів від використання монологічного мовлення, яке викликає у них серйозні труднощі. Розповідь на етичну тему, викликаючи емоційний відгук в учнів, дозволяє впливати на їх почуття, допомагаючи тим самим засвоювати зміст моральних оцінок, норм і культури спілкування.

Вчителі-практики часто залучають народну творчість для розвитку словникового запасу дітей. Прикладом такої роботи може слугувати досвід Г. Одинцова. Вчитель вважає, що важливим завданням початкової школи є ознайомлення учнів з кращими зразками українського фольклору – прислів'ями

та приказками, казками, легендами. На основі народних текстів педагог рекомендує створювати власні цікаві вправи і завдання [25, с. 42].

Усі вище означені методи використовуються здебільшого у поєднанні один з одним. Залежно від змісту навчального матеріалу та вікових особливостей учнів вчителі надають перевагу тому чи іншому методу.

Допомагають оптимізувати реалізацію більшості методів навчання та активізувати пізнавальну діяльність учнів на якісно новому рівні мультимедійні технології. Використання засобів мультимедіа допомагає вдосконалити або навіть частково замінити класичні методи навчання, такі як: методи усного викладу матеріалу, методи закріплення нових знань, методи самостійної роботи, методи контролю і перевірки знань.

О. Кучерук зазначає, що мультимедійні засоби містять у собі креативний потенціал, що постійно розвивається. Це дає вчителю змогу віднаходити нові цінні та дієві форми й методи навчання, а також повною мірою реалізовувати принципи навчання. Використання мультимедійних засобів на уроках спонукає учнів до пізнавальної діяльності, це відбувається через одночасний вплив графічної, аудіовізуальної й візуальної інформації [20, с. 44].

В учнів початкової школи почуття завжди передують розуму. На почуття школярів можливо вплинути лише через зацікавлення і позитивне налаштування. Ураховуючи це, відбувається процес календарно-тематичного планування, зазвичай він передбачає відвідання театрів юного глядача, лялькових театрів, візит до краєзнавчого музею, де екскурсовод розповідає цікаві факти про ту чи іншу подію, враховуючи інтереси і вікові особливості учнів.

Серед шляхів підвищення культури мовлення учнів науковці рекомендують: читати вголос тексти різних жанрів українських письменників, прислухатися до мовлення дикторів українського телебачення, вчити напам'ять вірші й окремі фразеологічні одиниці, виробити навички мовленнєвого самоконтролю, відчувати власну відповідальність за вживання мовленнєвого етикету, за відношення до свого словника, його уточнення та збагачення.

У сучасній гуманістичній парадигмі освіти основна цінність – особистість, а засіб, що її формує – культура. Спілкування виступає як спосіб збереження і передачі культури, засіб самопізнання і самореалізації людини. Культура мовлення розглядається вченими як компонент морального світу особистості, який включає духовно-моральну вихованість, індивідуальний стиль і манеру спілкування, виразність емоційних станів, культуру мови, вміння слухати і розуміти іншого.

2.3 Система вправ з продуктивного формування культури мови і мовлення учнів початкових класів

Системою вправ науковці називають упорядковану сукупність мовних елементів, що утворюють цілісну єдність і підпорядковані освітній меті мовної освіти учнів початкової школи, а саме: формуванню культури їхньої мови і мовлення [16, с. 56].

Систему вправ, вважає Л. Свінціцька, слід будувати з урахуванням того, що процес формування культури мовлення молодших школярів складається з кількох, тісно пов'язаних між собою ланок: сприймання, відтворення, осмислення нового матеріалу, формування і закріплення набутих знань, умінь, навичок, самостійного застосування вторинних умінь у власній мовленнєвій практиці під час активного продукування мовних одиниць [42, с. 90].

Система вправ на формування орфоепічні та граматичної правильності

1. Прочитати скоромовки.

У такому виді вправ слід правильно вимовляти звуки [дж], [дз], а також дотримуватися нормативного наголошування слів. Скоромовки потрібно спочатку читати повільно, з кожним разом пришвидшуючи темп.

Джміль на банку з джемом сів,
Гедзь до нього прилетів,
Дзвінко вони говорили,

Джем солодкий з вишні їли.

Джміль дзищав на гедзя дуже:

«ти не з'їж мій джем весь, друже!».

А бджола їм дивувалась,

В дзеркало собою пишалась.

2. Прочитати й вивчити напам'ять скоромовки.

Над квіткою гуде бджілка, сидить в житі перепілка,

Там на вишні горобець, а хто зловить – молодець!

Таня з бджілками не друже – Таня бджілок дражне дуже.

Таню бджілки не жаліли та дражнила нажалили.

3. Назвати звуки, під час вимовляння яких струмінь видихуваного повітря не має перешкод.

Обережний хитрий лис

До нори вечерю ніс.

Біг додому лісом лис,

шелестів над лісом ліс.

А у нірці лисенята

Прийшли і чекають тата.

Тато їстоньки приніс,

темним став дубовий ліс.

До лісу ніч прийшла холодна,

Родина лиса не голодна.

Лягає спати, спочивати,

Бо тату їжу знов шукати.

Такі вправи дозволяють активізувати вміння учнів розмежовувати голосні та приголосні звуки, чітко вимовляти їх та правильно наголошувати слова, записувати букви, якими можуть позначатися на письмі ці звуки.

4. Зробити звуко-буквений аналіз слів. Назвати дзвінки приголосні звуки, що чуються в словах:

журнал, лісок, мишка, гудзик, дзьоб, низовина, діжка, повінь, низка, клен, скибка, легко, окраєць.

Вправи такого типу сприяють вдумливому прочитанню слів та з'ясуванню співвідношення букв і звуків.

Наступна група вправ дозволяє засвоїти такі комунікативні ознаки, як точність, логічність, чистоту й багатство мовлення.

1. Замінити одним словом вислови.

Кричати на все горло, здійсмати лемент, чинити галас, кричати з вереском, кричати, репетуючи.

Рухатись пішки, іти нога в ногу, іти дуже повільно, іти накульгуючи, іти галопом.

2. Знайти у тексті слова, вжиті недоречно, замінити їх, записати виправлений текст.

1. Іванко худко приплентався у гості до хрещеної. Жила вона в старенькій оселі під горою. За городом несеться потічок. Вода в ньому чепурна, прозора;

2. Дощ пробіг швидко. Над змочими кленами співають ворони. У калюжах валяються віти, а під деревами різнобарвні листи всю землю запопили. Це прибув листопад.

3. Минулого року, у березні, вітер ще був міцний. А в кінці городу, біля древньої яблуні, метушилися двоє мікроскопічних зайчат.

Виконуючи вправи цього виду, варто пояснити дітям, що в мовленні трапляються просторічні слова або діалектизми, однак необхідно використовувати літературну лексику.

Вправи на засвоєння точності мовлення

1. Прочитати словосполучення, з'ясувати, чи є відмінність у їх змісті. У чому вона виявляється?

Пройшов провулок – пройшов через провулок.

Показувала зошит – показувала на зошит.

Розповідають казки – розповідають про казки.

Заплітала колосок – заплітала в колосок.

Заховав сумку – заховав у сумку.

2. З'ясувати, чи однакове значення мають словосполучення із різними прийменниками.

Покласти ... стіл (на, у, під, за).

Йти ... лісом (за, під, перед).

Сховати ... шафі (на, у, під, за).

3. З'ясувати, на що вказує прийменник у поданих словосполученнях. Пояснити у чому полягає багатозначність прийменників.

Покласти у холодильник, покласти на холодильник, вийти на вулицю, легко на душі, налити у склянку, на шаблях битися, вибачайте на цьому слові, зосередитись на вивченому.

4. Прочитати речення, поставте слова, що в дужках, у потрібній формі.

У бабусі на грядці росте багато (морква). У шафі лежить дві (ковдра). У спортивному залі школи з'явилося сім нових (м'яч).

5. Доповнити речення словами, потрібними за змістом.

Дніпро широкий, а Прут Від Сум до Львова далеко, а до Охтирки... .

У червні спекотно, а у грудні... . Гепард швидкий, а черепаха... .

6. Ввести в речення слова:

Хрещений – хресний

(Хрещений – той кого хрестили або той хто хрестив; хресний – тяжка життєва дорога).

Мимохідь – мимохіть

(Мимохідь – проходячи повз кого-небудь; мимохіть – мимоволі)

Вправи на засвоєння чистоти мовлення

1. Прочитайте слова, визначте у яких словах приголосні не вимовляються.

Хворостняк, поїздка, хвастливий, невістка, пестливий, гімнастка, кістлявий, гігантський, шістдесят, невістці, кістка, кістці, хустці, пастка, артистка.

2. Виразно прочитати вірш Олександра Олеся «Пісня».

3. Прочитати слова. Учитель звертає увагу на вимову м'яких приголосних звуків.

Безодня, кузня, радість, стіна, на станції, на гілці, літній, багаття, дзвін, твір, вартість, бідні, блідий, вечоріти, дядько, ненька, молоденький, тільки, розсіяти, пійма, бадьорий, сільський, серденько, вітальня, вузько, людський, кінчик.

Вправи на формування багатства мовлення

1. Знайти у тексті дієслова і прикметники, ужиті в переносному значенні. Відшукати їх значення у тлумачному словнику.

Жнива купуються у сонячній промінні, золоте колосся танцює під легенький вітерець. Кінець літа, скоро прийде щедра осінь і подарує нам стиглі яблука, соковиті груші та свіжість ранкового повітря. Ще трохи і дні стануть коротшими, темрява приходитиме усе раніше. Кленові листочки затанцюють у повітрі вальс.

Почнуться дощі – це сльози осені, вона теж плаче, бо літо пішло в інші краї шукати щастя і зігрівати інших своїм теплом.

Учитель пропонує учням дібрати заголовок і з'ясувати мету вживання прикметників і дієслів з переносним значенням.

2. Прочитати ряд слів. З'ясувати чи всі слова-синоніми мають однакове значення. Пояснити, що означає кожне слово в синонімічному ряду.

Ліс, сосняк, бір, перелісок, діброва, пуща, праліс.

Теплий, спекотний, гарячий, нагрітий.

Завірюха, сніговій, віхола, хуртовина, завія.

3. Виписати слова, вжиті у прямому, а потім у переносному значенні.
Сонно диха старий садок, сплять навколо квіти, ще не прокинулися роси у високій траві. Батько ще не прокинувся і діти сплять у своїх теплих ліжечках. А мама піднялася рано, бо зібралася лагодити сніданок.

4. Описати ранок у лісі, використовуючи опорні слова. Перший варіант: дубочок, сонний, роса, проблискує, співає. Другий варіант: прокидається, грибочок, заспаний, зігріє, могутній.

5. Провести спостереження за усним мовленням однокласників, друзів. Які помилки трапляються в їхньому мовленні? Створити рубрику «Зауваження до культури усного мовлення».

Для активізації та узагальнення мовленнєвих умінь щодо культури мовлення, формування доречності й виразності, дотримування норм мовленнєвого етикету можна використати вправи на складання монологічних і діалогічних текстів-описів, розповідей, міркувань.

1. Скласти невеликий текст, використовуючи синоніми.

- про своє захоплення;

- про улюблене свято.

2. Назвати слова, за допомогою яких люди вітаються при зустрічі. Прослідкувати, яким тоном вимовляються ці слова.

Добрий ранок, вітаю, здрастуйте, привіт, радий вас бачити, добрий вечір, добридень, Слава Україні, здоров був.

3. Прочитати слова прощання. Які з них можна використати під час прощання з друзями, а які – з дорослими?

На все добре, бувайте здорові, до зустрічі, бувай, до побачення, хай щастить.

4. Прочитати слова подяки, дотримуючись відповідного тону.

Красно дякую, вельми вдячний, прийміть мою щирю подяку, спасибі, тобі моя вдячність, це дуже люб'язно з вашого боку.

Придумати ситуації, за яких можна використати такі слова.

Для розвитку мовлення і формування культури спілкування учнів продуктивною є вправа «Мікрофон». Учителі рекомендують поєднувати ці вправи дидактичною грою. Наприклад, комунікативні вправи на уроці розвитку зв'язного мовлення «Мікрофон для письменників». Дану вправу можна застосувати на уроці розвитку зв'язного мовлення з теми: «Складаємо розповідь на задану тему» (4 клас) *Див. Додаток Б*

Висновки до розділу 2

Проведений констатувальний експеримент свідчить, що рівень допущених помилок у роботах учнів 3-х класів досить високий. Завдання полягало у складанні діалогу, тому було задіяне як усне, так і писемне мовлення, що дало змогу визначити типологію помилок, яких найчастіше припускаються учні під час побудови зв'язних усних та письмових текстів. Найпоширенішими помилками є орфографічні та граматичні.

В умовах розвитку Нової української школи залишаються актуальними різні аспекти проблеми застосування традиційних методів розвитку мовлення учнів, але використання інноваційних технологій у навчальному процесі оптимізує його перехід до якісно нового рівня, позитивно впливає на мотивацію школярів до навчальної діяльності, підвищує рівень їхньої спроможності й активності у виборі методів виконання завдань, що постають перед ними.

Основні методи з формування культури мовлення учнів початкових класів поділяються на імітативні, комунікативні і метод конструювання тексту. Вагоме значення займають наочні методи, а саме: спостереження, екскурсії, перегляд кінофільмів та ін. Вчені зазначають, що методи і прийоми найчастіше використовують у педагогічній діяльності сумішно, тому що вони взаємообумовлюють і доповнюють одне одного.

Представлена система вправ з продуктивного формування культури мовлення молодших школярів включає в себе вправи на формування орфоепічної та граматичної правильності, вправи на засвоєння точності мовлення, вправи на засвоєння чистоти мовлення, вправи на формування багатства мовлення, вправи на складання монологічних і діалогічних текстів-описів, розповідей, міркувань. Такі вправи сприяють ефективному засвоєнню основних комунікативних ознак мовленнєвої культури (правильності, точності, логічності, багатства мовлення, виразності, чистоти) та формуванню нормативного мовлення.

ВИСНОВКИ

Вивчення науково-методичної літератури дозволяє зробити узагальнення, що культура мовлення – це дотримання усталених мовних норм усної і писемної літературної мови, а також свідоме, цілеспрямоване, майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети й обставин спілкування. Володіти культурою мови означає говорити правильно, точно, логічно, змістовно, доречно й виразно.

У роботі розкрито особливості організації культури мовлення учнів початкових класів, зазначено, що організація культури мовлення включає в себе психолого-лінгвістичні особливості навчання культури мовлення учнів і теорію мовленнєвої діяльності. Мовленнєва культура школярів поетапно формується шляхом комплексного відпрацювання її основних ознак на трьох етапах: первинно-ознайомлювальний, репродуктивно-діяльнісний, комунікативно-творчий. Структуру вмінь унормованого мовлення учнів початкової школи складає правильна вимова звуків, уточнення, збагачення й активне використання усього лексичного складу, опанування діалогічною та монологічною формами мовлення. Згідно з цим, формування культури мовлення учнів початкової школи підпорядковується таким чотирьом напрямкам: засвоєння норм сучасної української літературної мови, формування навичок активної роботи зі словом, формування вмінь діалогічного висловлювання, формування навичок монологічного мовлення.

Провівши констатувальний експеримент, можемо говорити про недостатній рівень сформованості культури мовлення молодших школярів. Більшість учнів написали роботу на середньому і низькому рівні. Школярі продемонстрували відсутність навичок чітко і логічно викладати думки, швидко орієнтуватися в мовленнєвій ситуації, бідність словникового запасу. Перевірка та аналіз письмових робіт учнів третіх класів дозволили виявити кількість, характер та особливості помилок допущених при написанні діалогу.

Це допомогло зрозуміти стан сформованості культури мовлення учнів. Оскільки завдання полягало у складанні діалогу, було задіяне як усне, так і писемне мовлення, що дало змогу визначити типологію помилок, яких найчастіше припускаються учні під час побудови зв'язних усних та письмових текстів. Дані, що були отримані в ході магістерського дослідження, дозволяють зробити висновок, що сучасні учні початкової школи мають середній рівень культури спілкування, тому вчителям є над чим працювати, рухаючись і шукаючи шляхи до вдосконалення культури мови і мовлення школярів.

Визначено основні методи і прийоми з формування культури мови і мовлення молодших школярів. Окреслено три групи методів розвитку культури мовлення: імітативні, комунікативні і метод конструювання тексту. Охарактеризовано продуктивно-творчий метод, що спрямований на формування вмінь самостійно продукувати висловлювання. Систею роботи над формуванням і удосконаленням культури мови передбачає використання дискусій, драматизації, моделювання, аналізу ситуації колективного спілкування, створення казок, малювання. Зазначено про великий креативний потенціал мультимедійних засобів, що дає змогу знаходити різноманітні цінні та дієві форми й методи роботи над удосконаленням мовлення учнів.

Запропоновано систему вправ з продуктивного формування культури мовлення молодших школярів, що включає в себе вправи на формування орфоепічної та граматичної правильності, вправи на засвоєння точності мовлення, вправи на засвоєння чистоти мовлення, вправи, що сприяють формуванню багатства мовлення, вправи на складання монологічних і діалогічних текстів-описів, розповідей, міркувань. Такі вправи сприяють ефективному засвоєнню основних комунікативних ознак мовленнєвої культури та формуванню нормативного мовлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Біляєв О. М. Культура мовлення вчителя-словесника. *Дивослово*. 1995. № 8. С. 37–42.
2. Біляєв О. М. Лінгводидактика рідної мови: навч.-метод. посіб. К.: Генеза, 2005. 180 с.
3. Большакова І. О. Українська мова та читання: підручник для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х ч.): Ч. 2. Харків: Ранок, 2019. 96 с.
4. Будна Н. О., Головка З. Л. Уроки позакласного читання та розвитку зв'язного мовлення. 3 клас. Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2000. 212 с.
5. Варзацька Л. Активізація мовленнєвої діяльності учнів. *Початкова школа*. 1991. №2. С.23-28.
6. Варзацька Л. О. Методика розвитку зв'язного мовлення молодших школярів: посібник для вчителів, студ. педінститутів та педучилищ. Житомир: Житомир-РІКО-ПРЕС-РЕКЛАМА, 1995. 128 с.
7. Варзацька Л. О. Навчання мови та мовлення на основі тексту. Посібник для вчителів. К.: Радянська школа, 1986. 104 с.
8. Вашуленко М. С. Методика навчання української мови в початковій школі: навч.- метод. пос. К.: Літера ЛТД, 2011. 364 с.
9. Вашуленко М. С. Українська мова: підручник для 2 класу загальноосвітніх навчальних закладів. К.: Освіта, 2017. 160 с.
10. Вашуленко М. С. Українська мова: підручник для 3 класу загальноосвітніх навчальних закладів. К.: Освіта, 2016. 192 с.
11. Вашуленко М. С. Українська мова: підручник для 4 класу загальноосвітніх навчальних закладів. К.: Освіта, 2017. 192 с.
12. Вашуленко М. С. Українська мова та читання: підручник для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Ч. 1. К.: Освіта, 2019. 144 с.
13. Вашуленко М. С. Українська мова і мовлення у початковій школі: Метод. посіб. К.: Освіта, 2006. 268 с.

14. Галузинський В. М., Євтух М. Б. Педагогіка: теорія та історія. К.: Освіта, 1995. 86 с.
15. Державний стандарт початкової загальної освіти. URL: <http://www.mon.gov.ua>
16. Єрмоленко С., Ленець К. Культура української мови: довідник. К.: Либідь, 1990. 304 с.
17. Дідук Г. І. Система роботи з розвитку зв'язного мовлення відповідно до нових концепцій викладання рідної мови. *Українська мова і література в школі*. 2000. №5. С.24-28.
18. Ільяш М. Основи культури мови. Київ, 1984. 154 с.
19. Кравцова І. А. Основи культури і техніки мовлення. Кривий Ріг: КП ДВНЗ КНУ, 2013. 294 с.
20. Кучерук О. А. Система методів навчання української мови в основній школі: теорія і практика: монографія. Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2011.
21. Литвин А. Методологічні засади поняття «педагогічні умови». *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2013. № 4. С. 43-63
22. Мацько Л. І. Культура мови. *Початкова школа*. 2003. №5. С. 33-35.
23. Наумчук М. Словник-довідник основних термінів і понять з методики української мови. Тернопіль: Астон, 2003. 132 с.
24. Науменко В. Формування у дітей умінь говорити майстерно. *Початкова школа*. 2002. № 10. С.13-16.
25. Одинцова Г. Цікавинки на уроках рідної мови: Посібник для вчителів початкових класів. Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. 128с.
26. Окуневич Т. Г. Культура мовлення майбутнього вчителя-словесника в умовах українсько-російської двомовності: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 Херсон, 2003. 225 с.
27. Павлик О. Специфіка писемного мовлення і засоби його розвитку *Початкова школа*. 2002. № 9. С.27.
28. Пентиліук М. І. Мовленнєві помилки та принципи їх класифікації. *Українська мова і література в школі*. 2003. № 3. С. 26-29.

29. Пентилюк М. І., Маруніч І. І., Гайдаєнко І. В. Ділове спілкування та культура мовлення: навч. посіб. К.: Центр навчальної літератури, 2010. 224 с.
30. Передрій Г. Про цікаві завдання й ігрові форми роботи з української мови. *Дивослово*. 2005. № 1. С. 7-14.
31. Петрик О. Розвиток діалогічного мовлення молодших школярів. *Початкова школа*. 2005. № 11. С. 8-11.
32. Петрик О. В. Розвиток і удосконалення мовленнєвої діяльності молодших школярів. Запоріжжя: Дике Поле, 2003. 320 с.
33. Пономарів О. Д. Культура слова: Мовностилістичні поради. К.: Либідь, 2001. 238 с.
34. Пономарьова К. Розвиток зв'язного мовлення учнів 1-2 класів. *Початкова школа*. 2007. № 2. С. 3-7.
35. Пономарьова К. Формування мовленнєвої компетентності в учнів 3-4 класів на уроках розвитку мовлення. *Початкова школа*. 2007. № 10. С. 11-15.
36. Пономарьова К. І. Мета і завдання уроків розвитку зв'язного мовлення. *Початкова школа*. 2006. № 8. С. 36-44.
37. Пономарьова К. І. Розвиток зв'язного мовлення молодших школярів. Уроки розвитку мовлення в 1-4 класах. К.: КІМО, 2006. 148 с.
38. Пономарьова К. І. Формування в молодших школярів умінь будувати зв'язні висловлювання. *Початкова школа*. 2005. № 11. С. 29-31.
39. Савич Л. Культура мовлення вчителя: аналіз наукових розвідок О. М. Біляєва. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2010. № 2. С. 23-26.
40. Савченко Л. М. Інтеграція уроків за спільною темою. *Початкова школа*. 2003. № 1. С. 26-38.
41. Савченко О. Я. Урок у початкових класах: Навч.-метод. посібник. К.: Освіта, 2007. 255 с.
42. Свінціцька Л. Формування комунікативно-функціональної компетенції молодших школярів на основі говоріння як виду мовленнєвої діяльності. *Початкова освіта*. 2009. № 5/6/7. С. 90-93.

43. Смірнова Л. Культура мовлення. Звертання. Слова ввічливості. *Розкажіть онуку*. 2003. №13. С.58.
44. Ставицька Л. Український жаргон. Словник. К.: Критика, 2005. 496 с.
45. Стаднік В. І. Культура мовлення: формування уявлення про культуру мовлення і культуру спілкування. *Розкажіть онуку*. 2003. №14-15. С. 33.
46. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Вибрані твори в 5-ти томах. Т.3. К.,1977. 670 с.
47. Ткачук Г. Увиразнення мовлення учнів 3-го класу емоційно забарвленою лексикою. *Початкова школа*. 2001. № 6. С. 41.
48. Трунова В. А. Лінгвістичні основи формування мовленнєвих умінь. *Початкова школа*. 2000. №2. С.12.
49. Тлумачний словник-мінімум української мови: Близько 9 тисяч слів. 3-є вид., випр. і доповнене . Уклали Л. О. Ващенко, О. М. Єфімов. К.: Довіра, 2004. 607с.
50. Україна молода. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/>
51. Українська мова. 1-4 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/pochatkovashkola.html>
52. Фіцула М. М. Педагогіка. – К.: Академвидав, 2003. 528 с.
53. Шпачук Л. Дидактичні умови вдосконалення орфоепічних навичок у молодших школярів на уроках рідної мови: методичний посібник. Кривий Ріг: КДПУ, 2011. 74 с.
54. Шпачук Л. Р. Організація роботи з розвитку мовлення молодших школярів у процесі засвоєння відомостей про частини мови в 4 класі: метод. посібн. Кривий Ріг: КПІ ДВНЗ КНУ, 2012. 77 с.
55. Ющук І. П. Мова наша українська. Статті, виступи, роздум. К.: Просвіта, 2001. 231 с.
56. Яковлева О. В. Генезис соціальної педагогіки як емпіричної галузі. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2013. № 2. С. 88-95.

ДОДАТКИ

Додаток А

Вправа «Поет»

Уявіть себе дитячим поетом. Ви складаєте вірш смішинку. У вашій творчій лабораторії є певні пари слів для рими. Прочитайте їх уголос. Чи впливає звуковий склад слів на їх значення? Поясніть.

Гірка, мишка, мити, зірка, кит, лис, молодець.

Нірка, кішка, лити, дірка, кіт, ліс, холодець.

Вправа 2

Прочитайте скоромовку, вимовляючи її якомога швидше. На яких словах можна «спіткнутися» і чому? Поясніть лексичне значення і звукове оформлення цих слів.

Чи то лис, чи то ліс,

Чи то кинь, чи то кінь,

Чи то кит, чи то кіт

Звуки плутати не слід.

Обережно хитрий лис

До нори вечерю ніс.

Біг додому лісом лис,

Шелестів над лисом ліс.

(Л. Андрієнко)

Вправа 3

Розіграйте діалоги на тему: «Страви, які мені смакують», уживаючи такі словосполучення: смачненько попоїсти, пригощатися за обідом, корисні страви, поживний салат, запечений у духовці, їдкий перець, сливовий сік, грушевий напій, солодощі на десерт, смакувати цукерками, ласувати тістечками (тістечком). Запам'ятайте наголоси у цих словах. Спробуйте переконати свого співрозмовника, що вам справді смачно.

Вправа 4

Прочитайте текст спочатку про себе, зберігаючи паузи і логічні наголоси. Подумайте над ним. Чому образ народної художниці Катерини Білокур викликає силу почуттів у нас? У якому тоні слід читати цей текст? Позначте у тексті слова, які слід виділяти логічним наголосом.

Чарівниця

Звідси, з Полтавської Богданівки, з біленької селянської хати, рушила у великі світи творчість народної художниці Катерини Білокур. Спершу її картини побачила Полтава, потім Київ, Москва, з'явилися вони і в Парижі: біля них товпилися відвідувачі на міжнародних виставках. Люди збуджено запитували: «Хто ж авторка цих незвичайних полотен?» У її картинах відчувалась якась магічна сила, фантастична краса. Звідки така яскрава уява у простої української жінки?

А дочка України, Катерина Білокур, вразивши усіх силою своїх картин, мовби розповідала світові, який талановитий її народ (За О. Гончаром).

Перепишіть останній абзац тексту та поставте словесний наголос у словах. Чи є у тексті слово, близьке за значенням до слова картина? Зробіть письмовий фонетичний розбір слова селянський.

Урок розвитку мовлення з теми:
«Складаємо розповідь на задану тему»

I. Організаційний момент.

II. Актуалізація опорних знань учнів.

1. Загадка.

Вітер листя зносить,
Бо надходить ... (осінь).

2. Вчитель.

- Так, це осінь. І вона завітала сьогодні до нас на урок, на наш незвичайний урок. Ми вирушаємо у подорож у світ прекрасного, у світ природи. А допоможе нам у цьому мистецтво: музика, живопис, поезія.

Ви знаєте, що музика розповідає про природу, про наш настрій – веселий чи сумний. Скажіть, хто створює музику? (Композитор). Світ природи, що нас оточує, різноманітний і багатий. Красу форм і кольорів відтворює живопис. Хто малює картини? (Художник). Про все це можна розповісти художніми засобами та поетичними словами [7, с. 115].

3. Розгляд картин (чи ілюстрацій) про осінь.

- Осінь – ніби справжня художниця, без пензлика, без олівця розфарбувала дерева, кущі, трави. Запросила всіх на свій прощальний карнавал.

- Який колір осінньої пори найбільше повторюється?

- Скільки відтінків жовтого?

«Виблискують у небесній сині жовтою різьбою берези, святковими у своїй красі стоять золотаво-червоні клени, переливаються бронзою осики, від фіолетово-червоних до мідних відтінків сяють вдалині ще вбрані в свої шати дерева». (А.С.Волкова «Осінь») [7, с. 116].

4. Слухання музики про осінь.

- Які картини викликала музика у вашій уяві?

- Які почуття пробудила у вас мелодія?

5. Підсумок.

- Ми послухали і подивилися, як поети, художники, композитори змальовують осінь, а тепер прийшла і наша черга [7, с. 116].

III. Оголошення теми і мети уроку.

1. Вчитель.

- На нашому сьогоднішньому незвичайному уроці ми побуваємо в гостях у чарівниці-осені, вирушимо з нею у мандрівку в осінній сад. Будемо спостерігати за змінами в природі і розповімо про осінній сад.

- В ролі кого ви будете? (Письменників)

2. Послухайте і порівняйте два тексти.

I

Настала осінь. Стає прохолодніше. На деревах почало жовкнути листя. Небо часто вкривається хмарами.

II

Жовтокоса чарівниця-осінь при летіла на золотому коні у ліси і парки. Торкнулася чарівною паличкою верхівок дерев. І зашелестіли на них багряні шаги землі рясніє барвистий килим. На високому холодному небі повільно плывуть хмари. Чудово навкруги!

- Яку пору року описано в цих текстах?

- У якому тексті автор ставить перед собою мету лише повідомити про ознаки осені?

- Де може трапитись подібний опис?

- Яке завдання другого тексту?

- Яке враження від нього?

- Прочитайте перші речення у цих текстах. Чи однаковий їх зміст?

Чим вони різняться? (У першому тексті повідомляється, що настала нова пора року. У другому – автор першим реченням передає своє враження від приходу осені, називаючи її «Чарівницею»).

- З чого ще видно, що другий текст – це художній опис? (Автор використовує образні вислови).

- Які образи, вирази використовуються? (Епітети: жовтокося, барвистий; художні означення: осінь-чарівниця)

Підсумок.

- Отже, пламеніє осінь багряно-жовто-золотистими барвами.

IV. Робота з мовним матеріалом.

1. Завдання 1.

Прочитайте текст «Свято осені», підкреслити слова, які найбільше сподобались. Пояснити свій вибір.

2. Завдання 2.

Дібрати близькі за значенням слова:

барви – кольори, відтінки, фарби;

вбрання – одяг, шати, наряд, плаття;

багряний – яскраво-червоний, мідний, золотаво-червоний, гарячо-червоний, буро-золотий;

горять – виблискують, сяють, переливаються, жевріють, палахкотять.

3. Бесіда за ілюстрацією «Осінній сад» (або за матеріалами екскурсії).

- Які барви можна бачити в осінньому саду?

- Які дерева дивовижно красиві восени?

- Яке дерево вам найбільше подобається? Чому?

4. Читання поезії.

Як швидко літо промайнуло

Як швидко літо промайнуло!

Прийшла осіння пора.

Немов на крилах полинуло

Кохане літечко з двора!

Садок марніє потихеньку,

Пожовклі падають листки.

Вітрець не віє вже тепленько,

Жене понурії хмарки.

(М. Рильський)

Підсумок.

- Погляньте ще раз, як гарно у саду. Ви гадаєте, навколо нас звичайні дерева? Не зовсім так ... Десь тут, між яблунями та грушами, сливами й абрикосами причаїлася Осінь. Зовні вона й справді дуже схожа на інші дерева, але пильне око її впізнає. Вбрання на ній – барвистіше, сама вона – постави королівської. Вночі, коли темрява огортає землю, диво-дерево обертається на чарівну красуню-художницю. Осінь – щедра пора. Не злічити золотавих листочків, їх зроняють дерева. То дарунки гостям саду

V. Фізкультхвилинка.

а) Злітає листя зливою

І падає німе.

Вітрець пісні наспівує,

А сам все дужче дме.

б) Склади загадку (осінні листочки – парашутики).

Зелені братики на дереві сиділи,

Восени парашутиками звідти полетіли.

VI. Робота над складанням розповіді «Осінній сад» за планом і опорними словами.

1. Дати відповіді на питання.

- Яка пора року настала?

- Якими стали дерева в саду?

- Як змінилася трава?

- Як поведуться птахи?

- Яку роботу принесла осінь в сад людям?

2. Словникова робота.

а) Осінь – щедра, золота, руда, золотава, жовтогаряча, багата, чарівниця, художниця, красуня, барвіста, яскрава, чепурна, святкова.

Прийшла – прилинула, завітала.

Дерева – різнокольорові, барвисті, голі, безлисті, строкаті, задумані, позолочені, святково вбрані.

Листочки – золотисті, строкаті, різнобарвні, ніби золотий дощ.

Трава – пожовкла, висохла, пошерхла; примерзла, зів'яла.

Квіти – відцвіли, висохли, зів'ялі, цвітуть, пломеніють айстри, пишаються жоржини, ніжно посміхаються хризантеми.

Птахи – замовкли, затихли, весело співають, не чути співу, прощаються з рідною землею.

б) Прислів'я.

- Добре восени попрацюєш – спокійно зиму чекатимеш.

- Де господар добре робить, там і поле щедро родить.

в) Читання вірша.

Вересень

В сизому тумані

В сині димовій –

Яблука рум'яні,

Груші медові.

Вміє одаряти

Сотнями дарів

Осінь, щедра мати

Всіх трудівників.

М. Рильський.

г) Гра «Добери гарне слово».

Сонце – ласкаве, гарячий апельсин, золота куля.

Небо – чисте, блакитне, глибоке море, синій купол.

Сад – добрий, мудрий, стрункий, гарний, щедрий богатир.

VII. Підсумок уроку.

- Про яку пору року ми говорили?

- Чим приваблює нас осінь?

- Які її ознаки і характерні риси?